

توسعه حیات شهری اصفهان در دوره شاه سلطان حسین صفوی و تأثیرات سنت وقف بر آن

علی زارعی*، سامان فرزین^۱، ژاله کمالی‌زاد^۲، عطیه جویره^۳

(دریافت: ۱۳۹۹/۶/۲۵ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۰)

چکیده

بسترهای مناسب زیست محیطی و طبیعی، تاریخی، ارتباطی، نظامی، تجاری و اقتصادی از عوامل تحول و پویایی شهر اصفهان از گذشته تاکنون بوده است. روی کار آمدن سلسله صفویه با حکومت شاه اسماعیل و بعدها انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان در زمان جانشینان وی از جمله شاه عباس کبیر (اول) را می‌توان عصر طلایی شهر اصفهان دانست. شاه عباس کبیر برای رقابت با حکومت عثمانیان به لحاظ نظامی، اقتصادی، مذهبی و به خصوص معماری و شهرسازی در رشد و توسعه اصفهان و آراستن آن به بهترین شکل ممکن کوشید. رشد و توسعه شهر اصفهان در زمان دیگر جانشینان شاه عباس کبیر تا عصر شاه سلطان حسین ادامه داشت. با توجه به اینکه بیشتر محققان و نویسندگان شاه سلطان حسین را مسبب اصلی سقوط سلسله صفویه دانسته‌اند، در نتیجه در ارتباط با معماری و شهرسازی اصفهان عهد وی نیز مطالعه جامع و منسجمی صورت نگرفته است. هدف نوشتار پیش‌رو «بررسی توسعه حیات شهری اصفهان در دوره شاه سلطان حسین صفوی و تأثیرات سنت وقف بر آن» است. بدین صورت سعی می‌شود تا به این پرسش‌ها پاسخ گفته شود که شهرسازی و معماری در دوران شاه سلطان حسین صفویه چه پیشرفتی داشته است؟ و وقفیات چه تأثیری در ساخت‌وسازهای شهری در دوره شاه سلطان حسین صفوی داشته‌اند؟ در نتیجه پژوهش حاضر، که با بهره‌گیری

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول)

*E-mail: azareie@birjand.ac.ir

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

۳. استادیار مدعو گروه باستان‌شناسی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

۴. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

از روش اسنادی و میدانی انجام شده، مشخص شد که عصر شاه سلطان حسین در زمینه‌های معماری و شهرسازی عصر پویایی بوده است و در این دوره شهر اصفهان همانند عصر شاه عباس کبیر رشد و توسعه یافت و حتی بناهای شاخص وقفی مانند مدرسه چهارباغ خلق شد که با بهترین نمونه‌های عصر شاه عباس کبیر برابری می‌کند.

واژه‌های کلیدی: توسعه شهری، دوران صفویه، شهر اصفهان، شاه سلطان حسین صفوی، وقف.

بیان مسئله

عصر صفویه یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخی معاصر ایران محسوب می‌شود که با تاج‌گذاری شاه اسماعیل (۹۰۷ - ۹۳۰ق) در سال ۹۰۷ق بر ایران شروع و در زمان شاه عباس سوم (۱۴۴۴ - ۱۴۴۸ق) خاتمه یافت. در این دوره صفویان سعی در احیای سلطنت طلبی، دستیابی به یک قلمرو به لحاظ تاریخی موجه، ایجاد ساختار نوین نظامی و سیاسی، گسترش آیین شیعه به منزله مذهب رسمی کشور، تداوم فارسی جدید با هدف تبدیل آن به زبان سیاسی دولت در تاریخ جدید ایران و توسعه فرهنگی خاص که نقطه اوج آن در معماری بود، داشتند. به گونه‌ای که آثار قابل توجهی در حیات فکری مردم ایران به جای گذاشتند و ایران آن روزگار را از زمان ساسانیان به این طرف دوباره به صحنه تاریخ جهان وارد کردند. جنگ‌های آن‌ها با عثمانیان و سیاست اتحاد آن‌ها با قدرت‌های غربی دارای اهمیت تاریخی - جهانی و همین‌طور ارتباطی مستقیم با تاریخ اروپای غربی دارد. مطمئناً سیاست‌گذاری دولت‌ها در هر دوره بر تمام اوضاع کشور تأثیر دارد. این تأثیر را می‌توان در رونق اقتصادی، معیشت و رفاه اجتماعی مردم به وضوح مشاهده کرد. ماحصل این عوامل، تأثیر فرهنگی را دربر دارد. تأثیر فرهنگی نیز به نوبه خود در ساختار اجتماعی منعکس می‌شود که اثر آن را می‌توان به صورت خرد و کلان در توسعه شهری دید. در مجموع، می‌توان گفت در دوران صفوی ساختار اجتماعی - فرهنگی، شهرنشینی، هنر و معماری نیز هم‌گام با سیاست و در مواردی با آن رشد کرد. شهر اصفهان از مهم‌ترین و بارزترین شهرهای ایران محسوب می‌شود که در دوره اسلامی به دلیل پایتخت بودن در عصر سلجوقیان و صفویان در مطالعات باستان‌شناسی ایران جایگاه ممتازی دارد. در نتیجه، همواره مورد توجه سیاحان،

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

سیاستمداران نظامی، نویسندگان و محققان داخلی و خارجی قرار گرفته است، به صورتی که توسعه شهری و معماری اصفهان در دوره صفویه بعد از انتخاب شدن آن به منزله پایتخت توسط شاه عباس کبیر صفوی بسیار مشهود و قابل ملاحظه است. به طور کلی ایجاد فضاهای مذهبی مانند مساجد، مدارس، آرامگاه‌ها، بازار، قنات، بسط شبکه‌های ارتباطی و احداث کاروان‌سراهای متعدد، ایجاد میدان و مفهوم خیابان برای نخستین بار در این دوره، گواهی بر فعالیت‌های عمرانی بسیار گسترده است. در اعصار بعد از شاه عباس کبیر و از جمله در زمان شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) در بازه حکومت این پادشاه و رخ دادن شورش‌های متعدد و تمرکز حکومت بر خاتمه دادن به طغیان‌ها، فعالیت‌های عمرانی به گونه‌ای کم‌وبیش ادامه پیدا کرد و تا جایی پیش رفت که آثار معماری شاخصی مانند مدارس علمیه متعدد، مراکز تفریحی، مساجد، حمام و پل‌های بر روی رودخانه زاینده‌رود بنا نهاده شد. به علاوه تعمیر و بازسازی بناها از ادوار گذشته و از عصر صفویه اصفهان ادامه یافت و ایجاد شهرک نوبنیاد فرح‌آباد نشان از رشد و توسعه شهری و نگاه ویژه شاه سلطان حسین به ساخت‌وساز و فعالیت‌های عمرانی دارد.

با گسترش فرهنگ وقف در جامعه، بستر مناسبی برای رشد ارزش‌های معنوی و الهی ایجاد شد. اسلام بر سنت حسنه وقف به منزله یکی از اهرم‌های مؤثر اعتقادی و فرهنگی برای جبران نیازهای مادی و معنوی جامعه تأکید کرده است. از صدها سال پیش تاکنون واقفان خیراندیش با اختصاص بخشی از اموال خود برای خدمت مستمر به جامعه در قالب روش پسندیده وقف - که بارزترین و روشن‌ترین مصداق احسان، انفاق، صدقه جاریه، تعاون و باقیات الصالحات است - منشأ خدمات فراوان علمی، فرهنگی، هنری، رفاهی، بهداشتی در جامعه بوده‌اند که وجود صدها درمانگاه، بیمارستان، مدرسه، دارالایتام، کتابخانه و هزارها مسجد، قنات، پل، آب انبار و غیره بهترین گواه و شاهد آن است. چنان که شواهد نشان می‌دهد با توجه به شخصیت مذهبی شاه سلطان حسین، پدیده وقف در این دوره بسیار متداول شد. وقف یکی از ارزش‌های والای انسانی است که با تأثیرپذیری از جهان‌بینی دینی، در دوران اسلامی، از جهات مختلف بر بافت و کارکرد شهرها تأثیرگذار بوده است. نقش وقف بر

شکل‌گیری کالبد و فضابندی ساختار شهرهای ایران در دوران اسلامی بسیار گسترده و متنوع بوده و از خردترین عناصر شهری؛ شامل حمام، مدرسه، آب‌انبار و ... تا بزرگ‌ترین عناصر مانند بازار و مسجد جامع را دربر می‌گرفته است. در اواخر دوره صفویه و در زمان شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) پدیده وقف به‌مثابه یکی از عناصر چهره‌پردازی شهرهای ایرانی - اسلامی ظاهر شد و تأثیر چشمگیری در شکل‌دهی به فضاهای کالبدی شهر اصفهان در اواخر این دوره داشت و به نوعی دوره مزبور را به دلیل تعدد و زیادی موقوفات عصر وقف نامیده‌اند. عامل عمده این موقوفات علاقه شخص شاه سلطان حسین و عده‌ای از اشراف و خواجهگان دربار به امر وقف بود که جزو طبقات رده بالا بودند و از آن‌جا که فرزندی نداشتند تا ثروت را برای آنان به ارث بگذارند، این ثروت را در سفر عتبات و حریمین شریف خرج و یا صرف خیرات و مبرات به‌صورت احداث مسجد، تکیه، مدرسه، رباط و ... می‌کردند و پس از احداث، موقوفاتی هم برای تأمین مخارج آن‌ها قرار می‌دادند.

روش پژوهش

روش تحقیق از نظر هدف، بنیادی و از نظر روش، تلفیقی از روش‌های تاریخی - توصیفی و تحلیلی است و در دو مرحله کتابخانه‌ای و میدانی به اجرا درآمده است. مطالعات کتابخانه‌ای شامل تحقیق و تفحص و بررسی انواع متون جدید و قدیم از جمله سفرنامه‌ها، خاطرات، اشعار، کتب تاریخی و سیاسی، آلبوم عکس‌های قدیمی و همچنین گزارش بررسی‌ها، پرونده‌های ثبتی و کاوش‌های باستان‌شناسی حوزه پژوهش است. در بررسی میدانی، محوطه‌ها و بناها ضمن تهیه نقشه از آثار شاخص معماری و فضاهای شهری تلاش خواهد شد تا تمام اطلاعات قابل ثبت فضاهای مورد مطالعه در قالب فرم‌های ثبت داده‌های جمع‌آوری، عکاسی، طراحی، تحلیل آماری و درنهایت با استفاده از روش‌های علمی تجزیه و تحلیل شود.

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

پیشینه پژوهش

تاکنون در مورد «بررسی توسعه حیات شهری اصفهان در دوره شاه سلطان حسین صفوی و تأثیرات سنت وقف بر آن» تلاش منسجم و هدفمندی انجام نگرفته است و مطالعات ما در این مورد بسیار اندک و ناقص است. این در حالی است که مطالعات معدودی در ارتباط با بناهای منتسب به زمان شاه سلطان حسین از جمله مدارس این دوره، بنای فرح‌آباد و ... به انجام رسیده است.

کتاب‌ها: از بارزترین این مطالعات می‌توان به کتاب *گنجینه آثار تاریخی اصفهان* اثر لطف‌الله هنرفر اشاره کرد که در آن نویسنده به بررسی شهر اصفهان از قدیم‌ترین ازمنه تا عصر پهلوی و در فصل هفتم آن «آثار و ابنیه تاریخی اصفهان از عهد صفویه» به تفصیل به آثار و فضاهای شهر عصر شاه سلطان حسین پرداخته است (هنرفر، ۱۳۵۰). به‌علاوه دیگری از جمله آثار و ابنیه اصفهان در دوران شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) (حسینی، ۱۳۸۳)، *اصول شهرسازی اصفهان در عصر صفوی* (شفقی، ۱۳۷۹)، *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی* (کیانی، ۱۳۹۳)، *سبک‌شناسی معماری ایرانی و آشنایی با معماری اسلامی ایران* (پیرنیا، ۱۳۸۷، ۱۳۸۶)، *سیر در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز* (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷) می‌توان اشاره کرد.

مقالات: تطبیق و تحلیل ساختار معماری و تزیینات دو مسجد - مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا (خواجه احمد عطاری و همکاران، ۱۳۹۷)، *گونه‌شناسی کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ اصفهان با تأکید بر ویژگی‌های ساختاری* (آقاداتی، ۱۳۹۷)، *واکاری رمز نهفته در سردر مسجد علیقلی‌آقا* (پورنادری، ۱۳۹۰)، *مطالعه تطبیقی معماری کاروان‌سراهای برون‌شهری و شهری ناحیه اصفهان در دوره صفویه - مطالعه موردی: کاروان‌سراهای مهیار و مادرشاه* (حسینی و ارژمند، ۱۳۹۲)، *جایگاه وقف و وقف‌نامه در ساختارشناسی فرهنگی، اجتماعی و کالبدی شهرها و روستاهای ایران*، مورد: *جغرافیای تاریخی شهرستان تفت در استان یزد* (مومنی، ۱۳۶۵) و *موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی* (پروفسور اکارت اهلرز) (ضیاءتوانا، ۱۳۷۴) و ... از بارزترین منابعی هستند که در چند دهه اخیر به آثار و فضاهای شهری موضوع مورد مطالعه به‌صورت اندک اما در خور توجه پرداخته‌اند.

نگاهی به شهرسازی و فضاهای معماری عصر شاه سلطان حسین

سلطان حسین در سال ۱۱۰۵ق در آینه‌خانه کاخ چهل‌ستون در ساحل جنوبی زاینده‌رود نزدیک قصر سعادت‌آباد بر تخت سلطنت نشست (لاکهارت، ۱۳۴۴، ص. ۱۷). خوشبختانه سیاحان، جهانگردان و نویسندگان عصر شاه سلطان حسین اطلاعات مفیدی از اصفهان اواخر عصر صفوی به دست داده و بیشتر آن‌ها شاه سلطان حسین را فردی سست، نالایق و بی‌تدبیر در امور حکومت و کشوری معرفی کرده‌اند (لاکهارت، ۱۳۴۴، ص. ۳۷؛ مرعشی، ۱۳۶۲، ص. ۴۸؛ کروسینسکی، ۱۳۶۳، صص. ۹۱-۹۲). حمله بلوچ‌ها به کرمان و یزد، طغیان گردستان، شورش افغانیان و درنهایت محاصره اصفهان به وسیله آن‌ها (لاکهارت، ۱۳۴۴، ص. ۴۰) از مهم‌ترین وقایع عصر سلطان حسین بود. از بارزترین فعالیت‌های عمرانی اواخر عصر صفویه و عهد شاه سلطان حسین ایجاد شهرک فرح‌آباد در جنوب غربی شهر اصفهان و غرب باغ هزار جریب است که غربیان آن را ورسای ایران نامیده‌اند و مدرسه مادر شاه بود. شاه سلطان حسین در زمینه راه و پل‌سازی اقدام به احداث پل‌های نظیر چوم، دشتی و ورگان کرد (سیوری، ۱۳۸۵، ص. ۱۶۵؛ لاکهارت، ۱۳۴۴، ص. ۴۲) که متأسفانه در حمله افغان‌ها به شدت آسیب دید و اکنون آثاری از آن‌ها موجود نیست. بدین صورت که محمود افغان در حمله به شهر اصفهان در اولین اقدام به شهرک فرح‌آباد رفت و مقر خود را در آن قرار داد و از آنجا شروع به گرفتن محلاتی مانند گسک، ایروان، تبریز، دشتی، قاراگل، کچر و جلغا کرد (گیلاننیز، ۱۳۷۱، ص. ۵۹) که در نتیجه آن قحطی، گرانی و شرایط اسفناکی در شهر به وجود آمد (همان، صص. ۶۷-۶۸). لاکهارت با توجه به منابع مکتوب دست اول سیاحان، سفیران و دیپلمات‌های غربی از شرایط رقت‌انگیزی که در جریان این حمله اتفاق افتاد و همچنین از بیماری طاعون بحث می‌کند (لاکهارت، ۱۳۴۴، صص. ۱۴۷-۱۴۸). شکوه شهر اصفهان با افول قدرت صفویان و بعدها با انتخاب مشهد و شیراز در عهد افشاریه و زندیه و سرانجام تهران در عصر قاجاریه به پایتختی ایران تنزل پیدا کرد (همان، ص. ۱۵۰)، به گونه‌ای که «پیر لوتی» حدود سیصد سال بعد از شاه عباس اول و جیمز موریه در اوایل قرن نوزدهم میلادی از اصفهان دیدن کردند و آن را شهری ویران و مخروبه توصیف کردند (لوتی، ۱۳۷۰، ص. ۲۰۴؛ موریه، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۱).

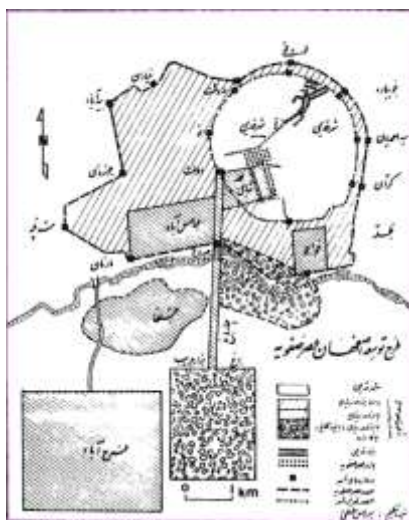
توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

با وجود اینکه بیشتر منابع به سستی و نالایقی شاه سلطان حسین در امور کشوری و لشکری اشاره کرده‌اند و وی را مسبب اصلی سقوط سلسله صفویه دانسته‌اند، اما زمینه‌های سقوط صفویان را باید در دوره شاه سلیمان و حتی شاه عباس دوم پیگیری کرد. به علاوه شواهد معماری که در ادامه به آن‌ها خواهیم پرداخت، بیانگر این است که با توجه به تخریب و ویرانی فضاهای معماری به وسیله افغان‌ها، شاه سلطان حسین در زمینه فعالیت‌های عمرانی شخصی پویا و فعال بوده است. در مدت سی سال سلطنت شاه سلطان حسین آثار معماری مانند مدرسه - مسجد چهارباغ و بازار مجاور آن، کاروان‌سرای مادر شاه، مدارس جلالیه، شمس‌آباد، نیم‌آورد، مریم‌بیگم، مجموعه بناهای علقلی‌آقا شامل مسجد، مدرسه، حمام و بازار، تعمیر، مرمت و بازسازی بناهای امامزاده احمد، سردر و الحاقات امامزاده اسماعیل و درب امام باقی مانده‌اند که هر کدام از آثار موجود از جمله مدرسه - مسجد چهارباغ در نگاه نخست نماد شکوه و توجه شاه به معماری و حتی هم‌پا بودن آن با آثار عصر شاه عباس اول است. علاوه بر آثار مزبور، شاه سلطان حسین همانند اعقاب خود در ایجاد محلات و شهرک‌های جدید مانند شهرک نوبنیاد فرح‌آباد ناظر و بانی فعالی بوده است.

بناهای شاخص در عصر شاه سلطان حسین

به‌طور کلی فضای شهری اصفهان در عصر شاه سلطان حسین را می‌توان در دو بازه زمانی مورد مطالعه قرار داد: نخست، از زمان به قدرت رسیدن شاه سلطان حسین تا محاصره اصفهان توسط افغان‌ها و دوم هنگام تصرف اصفهان به وسیله افغان‌ها؛ در دوره اول (۱۱۰۵ - ۱۱۳۵ق) شاه سلطان حسین با توجه به اندک بودن دوران حکومتش فرصت چندانی برای توسعه شهر اصفهان و انجام فعالیت‌های عمرانی در سطح شهر نداشت، اما در همین بازه زمانی اندک اقدام به ساخت‌وسازهای وسیع در داخل شهر مانند بنا نهادن مدرسه - مسجد چهارباغ، مدارس متعدد و بنا نهادن شهرک نوبنیاد فرح‌آباد در خارج از فضای شهری عصر شاه عباس اول تا شاه سلیمان کرد؛ در نتیجه سهم بسزایی در توسعه شهر داشت همانند آنچه شاه عباس کبیر انجام داده بود. به علاوه وی برای تعمیر و بازسازی عتبات عالیات؛ مانند تعمیر آستانه کاظمین^(ع)، روضه مقدسه کربلای

معلی، آستانه مقدسه مشهد مقدس، عمارت امامزاده حوالی سبزوار، و ... اقدامات زیادی انجام داد (مستوفی، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۷). در دوره دوم که مطابق با محاصره و تصرف شهر اصفهان بود فضاهای شهری مانند فرح‌آباد از بین رفت و می‌توان آن را سرآغاز افول شهر اصفهان دانست. فضای شهر اصفهان در ابتدای قرن هجدهم، شامل قصرهای فرح‌آباد، چهل‌ستون، عالی‌قاپو، سعادت‌آباد و هفت‌دست، پل‌های الله‌وردی، مرنان، جویی، خواجه، شهرستان و ورگان، مسجد جامع، مدرسه مادر شاه، مسجد شاه (امام) و شیخ لطف‌الله، میدان شاه، قلعه طبرک، مرکز کمپانی هلندی هند شرقی، مرکز کمپانی انگلیسی هند شرقی، محلات مختلف، خرابه‌های شاه دز، زاینده‌رود، کوه‌های اطراف شهر، باغات و بوستان‌ها، خانه‌های مسکونی و ... بود (نک: تصویر ۱). با توجه به حجم بالای مطالب در خصوص بناهای ذکر شده، فقط به تعدادی از نمونه‌های شاخص اشاره خواهیم کرد.

تصویر ۱: استخوان‌بندی و فضای شهر اصفهان در عصر صفویه (شفقی، ۱۳۸۱، ص. ۳۴)

شهرک نوبنیاد فرح‌آباد

شهرک فرح‌آباد در جنوب‌غربی شهر و در غرب باغ هزار جریب در دامنه کوه صفا^۱ در زمینی وسیع به‌وسیله شاه سلطان حسین — که نسبت به ساخت مراکز تفریحی علاقه‌ای وافر داشت — در سال ۱۱۲۲ق و در فاصله ۱۰ کیلومتری از مرکز شهر اصفهان عصر

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

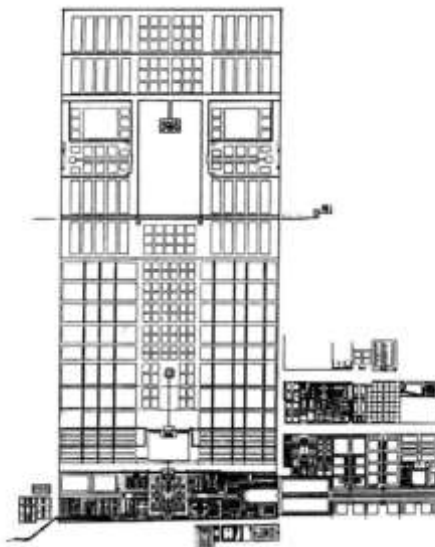
صفوی احداث شد (شفقی، ۱۳۷۹، ص. ۵۱؛ پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، صص. ۱۶۷۶-۱۶۷۷).

محققان زیادی درباره شهرک فرح‌آباد مطالعه کرده‌اند؛ از جمله مؤلف رستم‌التواریخ نوشته است:

چون پیوسته از راه‌های دور و نزدیک دخترانی به صورت ... به حضور مبارک شاه می‌رسیدند، ضرورت ایجاد می‌کرد که برای آنان مکان وسیع‌تر و بهتری را برای گردش امور بنا کند. بدین صورت که به علت کمبود مکان و یک فرسنگ دورتر از شهر اصفهان در دامنه کوه صفه، شاه سلطان حسین شهر مسمی به نام «فرح‌آباد» بنا نهاد. در این شهر بناها و ساختمان‌های باشکوه، غرفه‌ها، قصرها، ایوان‌ها، کاخ‌ها، رواق‌ها با باغچه‌ها، گلزارها، جدول‌ها، دریاچه و حوض‌ها بنا نمود. در ساخت بنای این شهر از مصالح سنگ، آجر و گچ و برای تزیینات کاخ‌ها و دیوارها از طلای خالص و لاجورد بدخشان بهره گرفتند. در دولتخانه خیابانی به طول هزار زرع و صد زرع عرض با طاق‌نماهای خوب بنا در دو سمت این دولتخانه برای سکونت وزرا، امرا، غلامان خاصه و مقربان درگاه خانه‌های با اصول مهندسی در یک ردیف احداث کردند. به علاوه در این شهر اقدام به احداث دریاچه‌های به طول هزار و چهل جریب و عرض چهل و بیست جریب کردند و اطراف آن‌ها را با سنگ‌های تراشیده با جای شمع، فواره‌های کوچک آبی و مسینه ساخته بودند. همچنین، در داخل شهر حمامی وسیع بی‌نظیر و درخور توجه با کاروانسرای بسیار دلگشا و تکیه دلکش پر از گل و لاله، ریحان، سرو، صنوبر وجود داشت (محمد هاشم، ۲۵۳۷، ص. ۷۱).

محلی که برای ساختن فرح‌آباد در نظر گرفته شد در جنوب زاینده‌رود و در حدود یک میلی غرب باغ هزار جریب واقع بود و زمین آن مثل زمین این باغ از قسمت فوقانی یا قسمت جنوبی به طرف رودخانه متمایل می‌شد و به این ترتیب، آب از مجرا می‌گذشت وارد حوض‌ها، فواره‌ها و بالآخره رودخانه می‌شد. به علت خرابی‌هایی که در اثر باد و باران، و همچنین اقدامات کشاورزی، به ساختمان فرح‌آباد وارد آمد به خوبی نمی‌توان حدود آن را تعیین کرد، ولی آنچه باقی مانده است، نشان می‌دهد که فرح‌آباد تا چه اندازه وسیع بوده است. در تابستان ۱۹۳۲م مسیو بودوان فرانسوی مدتی به بررسی

خرابه‌ها پرداخت. ظاهراً در آن وقت بقایای قصر به سرعت امروزی از بین نمی‌رفت، زیرا مشارالیه توانست نقشه مفصلی از آن بکشد و با چند طرح به مجله اوربانیسم در همان سال بدهد (نک: نقشه ۱).

نقشه ۱: نقشه ساخت و سازهای اقامتگاه تابستانه شاه سلطان حسین در فرح‌آباد (پوترمولی، ۱۳۷۹، ص. ۲۱۷)

هندسه دقیق آرایش باغ‌های ایرانی و تنوع در استفاده از آب، به‌طور تحسین‌برانگیزی در کاخ فرح‌آباد به نمایش گذاشته شده است. ساختمان‌های کاخ در مستطیلی عرضی در یک انتها متمرکز بود و باغ مربع‌شکلی، دقیقاً در مرکز و در میان دو گروه عمارت منظور شده بود. از طول محوطه خود کاخ، خیابانی اصلی عبور می‌کرد که با محورهای اصلی پارک، زاویه‌ای قائمه می‌ساخت و این خیابان در سمت شرق، به حیاطی مستطیل‌شکل، تقریباً برابر با دو مربع راه می‌یافت. این حیاط نیز به نوبه خود، به میدانی با دو برابر عرض، ولی با همان تناسب منتهی می‌شد. خیابان دومی بسیار پهن‌تر و موازی با کناره باغ بود و جلوی آن در میان باغ مربع‌شکل کوشکی بنا شده بود که در مقابل آن نیز، در کناره دورتر از خیابان وسیع، آبگیری بزرگ در میدانی قرار داشت (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، صص. ۱۶۷۴-۱۶۷۶). تمامی نقشه کار، از مقیاس بسیار بزرگ آن تا کوچک‌ترین

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

کوشک با آب‌نما، منسجم و منظم بود. بنابراین جزیره‌ای با کوشکی در آن که راهی که در انتهای بالایی تا حوضی بزرگ امتداد می‌یافت به آن می‌رسید. فضای مستطیلی با عرضی دو برابر طول آن محور اصلی حوض را قطع می‌کرد. نقشه ساخت کاخ و باغ فرح‌آباد دارای منطقی کاملاً استوار بود و با اجرای تنوع‌های ماهرانه در توالی واحدها، از یکنواختی برکنار می‌شد (نک: تصویر و نقشه ۲) (همان). به‌طور کلی فرح‌آباد دارای دو بخش شاهی در جنوب و مسکونی یا عمومی در سمت شمال بود. ارتباط فرح‌آباد به‌وسیله پل مارنان صورت می‌پذیرفت. خیابانی که شهر اصفهان را با فرح‌آباد مرتبط می‌کرد دارای کاخ‌های رفیع و عمارات زیبایی بود. حرکت شهرسازی مزبور همانند احداث چهارباغ عباسی و باغ هزار جریب فاصله بین شهر قدیمی و فرح‌آباد را که زمین‌های بدون گسترش مسکن بود، از بین برد و در نتیجه برای جلوگیری از سرریز شدن جمعیت شهر اصفهان شهرک فرح‌آباد تأسیس شد (تصویر ۲) (شفقی، ۱۳۷۹، ص. ۵۱).

تصویر ۲: نقاشی از اصفهان عهد صفویه و توسعه شهر به سمت جنوب با ایجاد شهرک فرح‌آباد (شفقی، ۱۳۷۹، ص. ۵۱)

هنگام حمله افغان‌ها، قزلباش‌ها که پنج قبضه توپ را در فرح‌آباد نصب کرده بودند، آنجا را تخلیه کردند. فرح‌آباد محله‌ای در خارج از شهر اصفهان با دیواری مهم و خندقی عمیق داشت و افغانه در اولین اقدام آن را تصرف و در آنجا به فکر آذوقه و تدارک حمله به اصفهان برآمدند (کروسینسکی، ۱۳۶۳، ص. ۵۵). در حال حاضر از شهرک فرح‌آباد اثری باقی‌نمانده و در دهه‌های گذشته زمین‌های آن به بخش نظامی

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

اختصاص یافته و استادیوم ورزشی سی هزار نفری، آکادمی و مرکز توپخانه نیز بدان اضافه شد (نک: تصویر ۳) (شفقی، ۱۳۷۹، ص. ۵۱).

تصویر ۳: دیوار نمای شرقی حیاط بزرگ اندرونی ویرانه‌های فرح‌آباد (پونترمولی، ۱۳۷۹، ص.

۲۱۶)

مدرسه چهارباغ

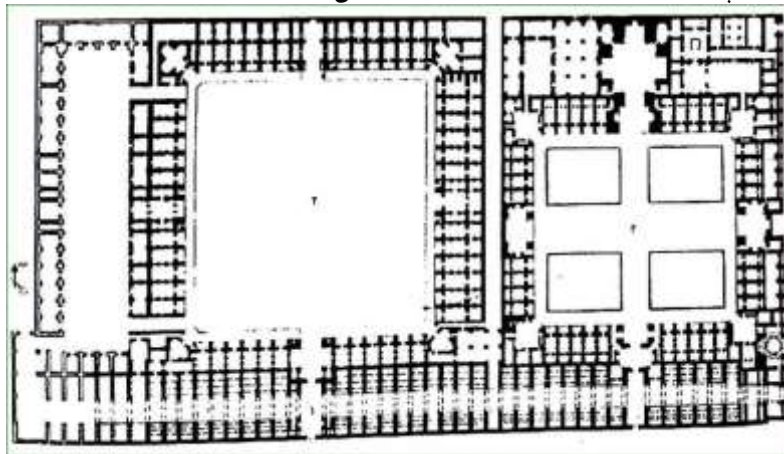
مدرسه چهارباغ در ضلع شرقی خیابان چهارباغ و در داخل فضای شهری عصر صفویه واقع شده است (تصویر ۴). مدرسه چهارباغ با نام‌های چون سلطانی، مادر شاه و حتی امام صادق (ع) نیز خوانده می‌شود (حسینی، ۱۳۸۳، ص. ۵۶). در ارتباط با سبب این نام‌گذاری‌ها باید گفت که چون این بنا در عصر شاه سلطان حسین و با حمایت مالی مادر شاه بنا شده و در کنار خیابان چهارباغ عصر صفویه واقع شده است به این اسامی معروف شده است. این بنا در دوره شاه سلطان حسین صفوی با هزینه مادر سلطان و تحت نظارت وی بنا شد و بعد از مدتی کاروان‌سراییی نیز به همین نام ساخته شد که درآمد آن هزینه‌های طلاب را تأمین می‌کرد (کیانی، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۱؛ سیوری، ۱۳۷۲، ص. ۱۶۵).

تصویر ۴: تصویر هوایی از مجموعه چهارباغ و مدرسه آن (Google Earth).

با توجه به زیبایی و هیبت، بنای مدرسه چهارباغ توسط محققان و پژوهشگران زیادی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. بدین صورت که بلر و امبلوم در ارتباط با این بنا نوشته‌اند: «مجموعه مادرشاه یادآور شکوه آثار شاه عباس اول و در بردارنده یک مسجد - مدرسه به نام مادرشاه، یک کاروانسرا، و یک بازار است» (۱۳۸۱، ص. ۴۹۱). موسوی فریدنی (۱۳۷۸، ص. ۱۰۷) مسجد - مدرسه چهارباغ را مهم‌ترین و شاخص‌ترین بنای مجموعه مادرشاه به حساب آورده که حدفاصل خیابان چهارباغ و کاروانسرای عباسی واقع و در فاصله سال‌های ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ق به دستور شاه سلطان حسین و با حمایت و نظارت مستقیم وی، برای تدریس و تعلیم طلاب علوم دینی بنا شده است. راجر سیوری (۱۳۷۲، ص. ۱۶۵) مسجد - مدرسه چهارباغ را باشکوه‌ترین بنایی می‌داند که به دست جانشینان شاه عباس اول در اصفهان ساخته شده است. نصر (۱۳۵۹، ص. ۶۴) مدرسه سلطانی را حاصل شکوفایی سازمان‌های تعلیماتی شیعه و جزو شاهکارهای هنر اسلامی می‌داند. پیرنیا مدرسه چهارباغ اصفهان را یکی از زیباترین مدرسه‌های ایران به سبک معماری اصفهانی دانسته که در زمان شاه سلطان حسین ساخته شده است. ساختمان در شرق خیابان چهارباغ جای دارد. در شمال آن بازارچه بلند و در شرق آن کاروانسرای مادر شاه جای دارد. در میان بازار، چهارسویی با گنبد بزرگ است که درآیگاه مدرسه نیز به آن باز می‌شود (پلان ۱). لاکهارت نیز نوشته که این مدرسه بنایی است با هیبت، زیبا و با تشخیص و آخرین بنایی است که در

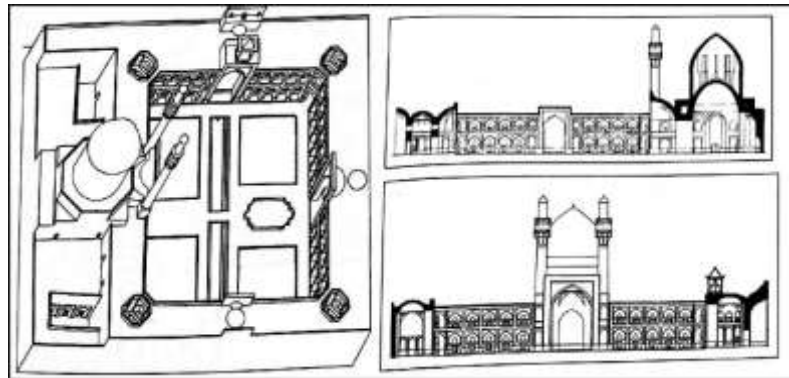
دوران صفویه شایسته لقب بزرگ است. ساخت این مدرسه از سال ۱۱۱۸ق شروع و در سال ۱۱۲۶ق پایان یافته است (لاکهارت، ۱۳۴۴، ص. ۴۲۱).

۱. بازارچه بلند ۲. کاروان سرای مادر شاه ۳. مدرسه چهارباغ

پلان ۱: مجموعه بناهای چهارباغ عصر شاه سلطان حسین (پیرنیا، ۱۳۸۷، ص. ۳۳۲)

مدرسه دارای چهار ایوان در چهار جهت که در حکم مسجد، بنای مدرسه‌اند. از مهم‌ترین ایوان‌های مدرسه، ایوان ضلع جنوبی (سمت قبله) است، ایوان مزبور از تمام ایوان‌ها رفیع‌تر و بر بالای آن گنبدی وسیع بنا کرده‌اند. داخل فضای گنبد را کاشی‌کاری و با نقاشی‌های نفیس مزین کرده‌اند و به نوعی نقش‌مایه‌های آن را از تزیینات مسجد ساروتقی طرح کرده‌اند. در مجموع، مدرسه علاوه بر بزرگی، وسعت گنبد و ایوان خوش‌نماتر از ایوان و گنبد مسجد شاه است. در داخل ایوان جنوبی و در زیر گنبد در کنار محراب منبری از سنگ مرمر ساخته‌اند. ازاره‌های ایوان و گنبد نیز از سنگ مرمر است. طول مدرسه سلطانی از شرق به غرب و عرض آن از شمال به جنوب است. به غیر از حجرات زوایه‌های مدرسه و سمت چهارباغ و بازارچه بلند، صحن مدرسه ۷۲ حجره دارد که تماماً بزرگ، خوش‌نما و استوار هستند (پلان ۲). نمای کلی سردر حجره‌ها با کاشی‌کاری و ازاره‌های ایوان پیش‌روی حجرات با سنگ مرمر و حجره‌ها با سفیدکاری تزیین شده‌اند. به‌علاوه مدرسه سلطانی در سمت چهارباغ دارای سردر عالی با کاشی‌کاری زیبا و دارای دری با تزیینات نقره و کتیبه است (رضا اصفهانی، ۱۳۶۸، صص. ۶۹-۷۱).

پلان ۲: نما، برش و سه بعدی از مدرسه چهارباغ اصفهان (پیرنیا، ۱۳۸۷، ص. ۳۳۴)

حمام علیقلی آقا

حمام علیقلی آقا در محله موسوم به بیدآباد، یکی از محلات بزرگ شمال شهر اصفهان واقع شده است که قدمت آن به پیش از دوره سلجوقی باز می‌گردد. به بیان دیگر محله بیدآباد از شمال به خیابان‌های جامی و قبله‌دعا، از شرق به خیابان چهارباغ پایین، از جنوب به خیابان مسجد و از غرب به خیابان آیت‌الله کاشانی محدود است. مجموعه بناهای علیقلی آقا پس از مجموعه مدرسه، کاروان‌سرا و بازار سلطانی چهارباغ از بارزترین بنای دوره سلطان حسین صفوی است که کارهای ساختمانی آن تا دو سال پس از بهره‌برداری و اتمام سردر مدرسه چهارباغ هم‌زمان بوده است. به‌طور کلی مجموعه علیقلی آقا؛ شامل مسجد، مدرسه، حمام، دکاکین، بازارچه و چهارسوق بوده که توسط شخصی به همین نام از درباریان عصر شاه سلطان حسین احداث شده است و با شماره ۲۲۶ در تاریخ ۱۳۱۳/۲/۲۹ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (طیسی، ۱۳۸۱، صص. ۹۳-۱۲۱). با تکیه بر اسناد موجود و متن وقف‌نامه کتیبه مسجد، علیقلی آقا، برادر خسرو آقا بانی حمامی به همین نام یکی از خواجگان و محارم دربار شاه سلیمان و شاه سلطان حسین بوده است، اما درباره خسرو آقا که او نیز از خواجه‌سرایان دربار بوده، به مطلبی اشاره نشده است، تنها آنچه در منابع ثبت شده است اینکه این دو برادر در کودکی و جوانی در حرم شاه سلیمان بودند و بعدها نیز از خواجه‌سرایان صاحب‌نفوذ حرم سلطان حسین به‌شمار می‌آمده‌اند. علیقلی آقا در ساختار

حکومتی صفویه به طبقه خواجهگان و مستخدمان حرمسرا تعلق داشته، اما به واسطه ذکاوت و نشان دادن لیاقت و به واسطه بهره‌گیری از استطاعت مالی خود توانست به جرگه غلامان بانی صفویه درآید و در نزد شاه و درباریان از اعتبار و نفوذ زیادی برخوردار شود.

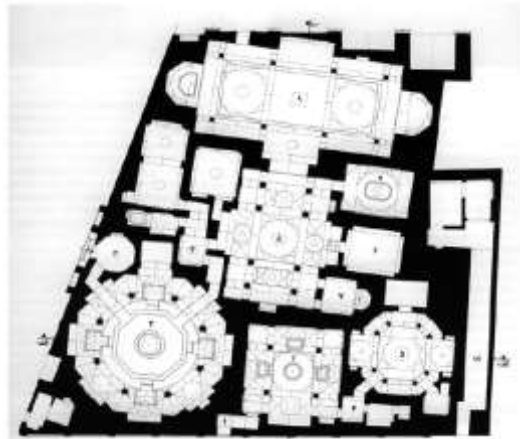
حمام علیقلی آقا بر سرشاخه بزرگ نهر فدین بنا شده، و چنان که مسجد مشتمل بر مدرسه به وسیله علیقلی آقا بنا شده بود با گذشت زمان بازارچه، چهارسو و حمام مزبور نیز احداث و وقف مسجد علیقلی آقا شدند. بنا از دو حمام کوچک و بزرگ تشکیل شده، هر یک از این دو حمام مانند دیگر حمام‌های سنتی؛ شامل دو فضای اصلی سربینه و گرمخانه است و در حمام بزرگ فضای مهم دیگری موسوم به چال حوض وجود دارد (نک: تصویر ۷).

تصویر ۷: نمای از بینه حمام علیقلی آقا (منبع: نگارندگان)

حمام دوقلوی علیقلی آقا در مجموع ۱۱۲۸ متر مربع مساحت دارد (پلان ۳). سربینه حمام بزرگ به صورت هشت ضلعی به طول و عرض ۱۲ متر، ارتفاع ۶/۶ سانتی‌متر و در مجموع با ۱۱۹/۵ مترمربع مساحت بنا شده است به علاوه گرمخانه آن نیز به طول ۱۱ متر، عرض ۷/۲ سانتی‌متر و ۴/۶ سانتی‌متر ارتفاع به شکل مستطیل و ۷۹/۲ مترمربع مساحت دارد (طبسی و همکاران، ۱۳۸۶، ص. ۵۳). حمام مزبور دارای فضاهای اصلی بینه، شاه‌نشین بینه، گرمخانه، شاه‌نشین گرمخانه و چال حوض و دارای فضاهای ارتباطی ورودی و سردر، هشتی، میاندر با فضاهای خدماتی سرویس بهداشتی، اتاق

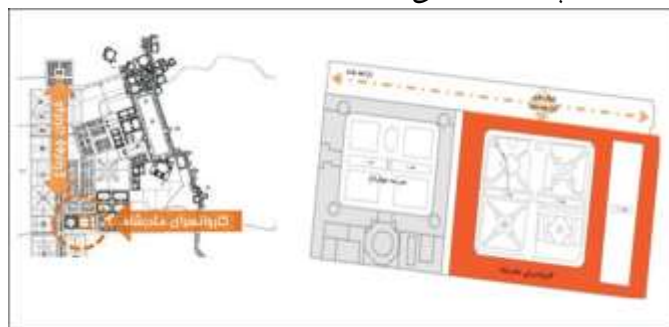
توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران
 نظافت، خزینه، و گلخن است. مجموعاً حمام دوازده فضا دارد که در آن سلسله‌مراتب
 و سیرکولاسیون رعایت شده است (همان).

پلان ۳: پلان حمام علیقلی آقا (طبسی و همکاران، ۱۳۸۶، ص. ۵۵)

کاروان‌سرای مادرشاه

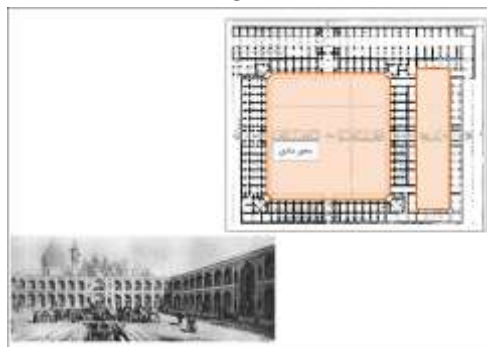
از دیگر فعالیت‌های عمرانی شاه سلطان حسین در زمینه تجارت و بازرگانی می‌توان به کاروان‌سرای پشت مدرسه چهارباغ معروف به بازارچه شاهی یا بلند اشاره کرد (فلور، ۱۳۶۵، ص. ۱۳). کاروان‌سرای مادرشاه که به نام‌های جده و فتحیه نیز مشهور است، در ضلع شرقی مدرسه چهارباغ قرار گرفته و عواید آن به مصرف طلاب و نگهداری مدرسه می‌رسیده است (پلان ۴) (کیانی، ۱۳۸۶).

پلان ۴: موقعیت قرارگیری کاروان‌سرای مادر شاه (اردلان، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۶؛ حسینی و ارژمند، ۱۳۹۲، ص. ۴۸)

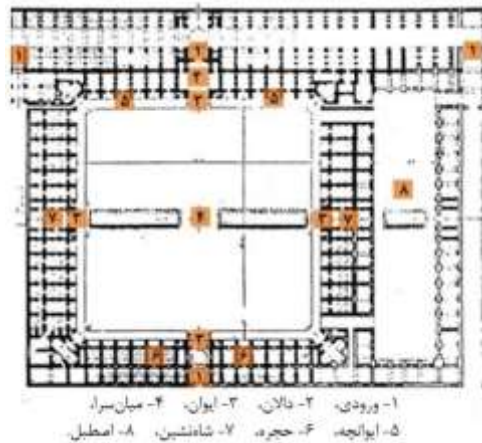
بنای کاروان‌سرا قبل از انقراض سلسله صفویه به دستور مادر شاه سلطان حسین و در حدود سال‌های ۱۱۱۲-۱۱۲۸ق، هم‌زمان با احداث مدرسه چهارباغ ساخته شده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲). محمد مهدی بن محمد رضا اصفهانی درباره کاروان‌سرای مادر شاه نوشته است:

که از بازارهای معروف اصفهان عصر صفوی، بازارچه بلند است که یک درب آن به چهارباغ کهنه جنب مدرسه سلطانی و درب دیگر آن به عمارت قدیم پشت مطبخ در کنار نهر فرشادی متصل می‌شود. این بازارچه در کمال خوبی با ارتفاع بلند در دو طبقه و طویل بنا شده است و بعد از بازار قیصریه، به این خوبی بازار نیست. بازارچه مزبور دارای مدرسه و کاروان‌سرا بوده و بعد از حمله افغان‌ها که تخریب و ویران گشته بود به توسط نواب اشرف والا مرمت و بازسازی گشته و محل غلامان لشکری شده است (رضا اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۵۰).

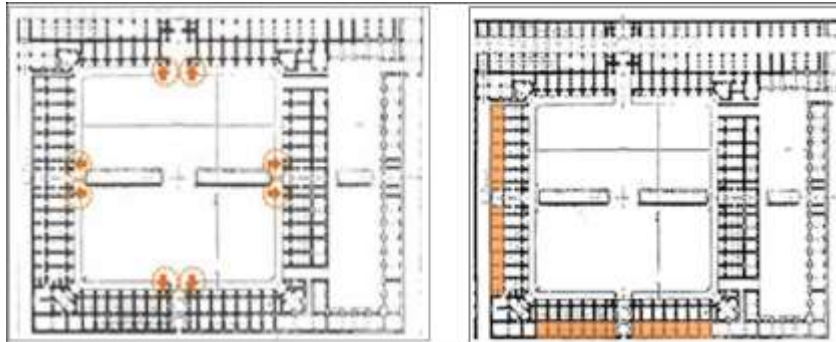
تصویر ۱۰: نمای از کاروان‌سرای مادر شاه و محور مادی داخل آن (حسینی و ارژمند، ۱۳۹۲، ص. ۴۸؛ کست، ۱۳۹۰، ص. ۸۶)

ایوان شمالی کاروان‌سرا به بازارچه بلند (شاهی) و ایوان جنوبی به باغ فتح‌آباد باز می‌شده، امام هم‌اکنون با تبدیل آن به مهمانسرای عباسی، ورودی اصلی آن در خیابان شاه عباس بزرگ (آمادگاه) واقع شده است. ورودی اصلی در این بنا منطبق بر محور میانی صحن است. همچنین، ورودی گود و تورفته (دعوت‌کننده) نسبت به کالبد خارجی بنا از دیگر ویژگی ورودی بنای کاروان‌سراست، ورود به داخل کاروان‌سرا پس از عبور از جلوخان یا چهارسو، پیش‌طاق، درگاه، دالان و ایوان میسر می‌شود (پلان ۵) (حسینی و ارژمند، ۱۳۹۲، صص. ۴۸-۵۱).

پلان ۵: پلان کاروان سرای مادرشاه و اجزای تشکیل دهنده آن (سیرو، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۲)

کاروان سرای مادرشاه به سبک چهار ایوانی و تقریباً 99×140 ابعاد دارد و با توجه به نوع کاربری (حکومتی) دارای ابعاد قابل توجهی است. کاروان سرا میان سرایی مربع شکل به طول حدود ۸۰ متر دارد. به علاوه در این بنا با اختصاص یافتن فضایی مستقل به اصطبلها، علاوه بر میان سرای اصلی، میان سرای مستطیل شکل نیز ایجاد شده است. دور تا دور میان سرا سکویی به عرض $2/80$ متر و زیرزمینهایی در زیر این ایوانها و حجرهها قرار دارند. در مرکز میان سرا یک سکوی هشت ضلعی به منظور پیاده کردن بارها وجود داشت. این سکو محل اجتماع سوداگران نیز بود. فرم میان سرا در این کاروان سرا به صورت مربع با گوشههای پخ (هشت و نیم هشت) است. ایوانها و ایوانچههایی اطراف میان سرا را احاطه کردهاند که بیانگر قرینه سازی در این کاروان سراسر است. در پشت این ایوانها و ایوانچهها، حدود ۱۴۰ حجره و شاه نشین در دو طبقه برای سکونت بازرگانان و کاروانیان بنا شده است که برای دسترسی به حجرههای طبقه دوم راه پلههایی تعبیه شده است. محل این راه پلهها به صورت نمایان، در میان سرا و در طرفین ایوانهاست (پلان ۶).

پلان ۶: پستوهای پشت حجره‌ها و محل قرارگیری راه‌پله دسترسی حجره‌های فوقانی در کاروان‌سرای مادر شاه (حسینی و ارژمند، ۱۳۹۲، صص. ۵۲-۵۳)

بحث و تحلیل

به‌طور کلی تمام موارد ذکرشده نشان می‌دهد که شهر اصفهان در زمان شاه سلطان حسین رشد و توسعه منجسمی یافته است. شاه سلطان حسین علاوه بر بنا نهادن شهرک فرح‌آباد سعی زیادی در احداث بناهای مذهبی از جمله مدارس، مساجد و مقابر و حتی تعمیر و مرمت بناهای دیگری از ادوار گذشته در شهر اصفهان داشت که متأسفانه حمله‌های مغول باعث وقفه آن و حتی افول ستاره بخت اصفهان به‌عنوان پایتخت ایران شد. در مجموع، می‌توان گفت با توجه به آثار و شواهدی که از دوره مزبور باقی مانده و می‌توان آن‌ها را هم‌پای آثار شاه عباس کبیر مانند مدرسه چهارباغ و حتی فراتر از آن‌ها دانست، می‌توان از منظر دیگری به دوره شاه سلطان حسین نگریست.

اطلاعات به‌دست آمده از منابع مکتوب و مطالعات میدانی‌ای که ارائه شد این امکان را فراهم ساخته تا بتوان درخصوص روند رشد و توسعه شهر اصفهان و فضاهای شهری آن در عصر شاه سلطان حسین اظهارنظر کرد. شواهد تاریخی و داده‌های باستان‌شناسی نشان از علاقه وافر وی به ایجاد فعالیت‌های عمرانی دارد. هر چند به نوعی می‌توان شخص شاه سلطان حسین را مسبب اصلی سقوط سلسله صفوی دانست، اما وی در زمینه معماری و حتی سیاست و امور اجتماعی اصفهان آن روزگار اقدامات ارزنده و درخور توجهی انجام داد. به‌طور کلی آثار و فضاهای شهر اصفهان عصر شاه

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

سلطان حسین را می‌توان در دو بازه متفاوت و جدا از هم مورد مطالعه و تفحص قرار داد. نخست، از زمان به قدرت رسیدن شاه سلطان حسین تا غلبه افغان‌ها بر شهر اصفهان که در این مدت هر چند شاه سلطان حسین میراث‌دار شهری عظیم از زمان شاه عباس کبیر و دیگر جانشینان آن بود، اما وی نیز سعی و کوشش زیادی در زمینه‌های مشابه انجام داد و حتی به نوعی بناهای احداث شده وی از جمله مدرسه چهارباغ و شهرک فرح‌آباد که متأسفانه از آن آثار باقی نمانده است با بهترین آثار عصر شاه عباس کبیر (اول) برابری می‌کند. با توجه به علاقه شاه سلطان حسین در ایجاد بناها و شهرک جدید، وی شخصی مذهبی و بسیار طبع لطیفی داشت که این نیز خود موجب بیشترین احداث فضاهای مذهبی مانند مدارس در سطح شهر اصفهان آن روزگار شد. به گواه منابع تاریخی در دوره شاه سلطان حسین و حتی شاه سلیمان خواجه‌گان دربار صاحب قدرت و نفوذ بسیار زیادی در دربار و دستگاه سلطنتی بودند و حتی در تعیین شاه سلطان حسین به‌منزله پادشاه نقش کلیدی داشتند. در این دوره خواجه‌گان از جمله خسروآقا و علیقلی‌آقا نیز به‌دلیل علاقه مذهبی و اینکه از آن‌ها وارثانی موجود نبود در اصفهان عصر شاه سلطان حسین اقدام به بنیاد مجموعه‌های بزرگی شامل مسجد، مدرسه، حمام، بازار و ... کردند. دوم، در این دوره با محاصره اصفهان توسط افغانه به مدت چندین ماه مردم شهر دچار قحطی و شرایط اسفناکی شدند و به‌شدت از جمعیت آن کاسته شد. سرانجام با تصرف کامل شهر، تخریب و ویرانی‌های زیادی در آن صورت گرفت و شهرک نو بنیاد فرح‌آباد که بسیار زیبا و پر جنب و جوش بود، به کلی نابود شد. متأسفانه اصفهان با به قدرت رسیدن افغان‌ها به تدریج اهمیت و اعتبار خود را از دست داد و جمعیت آن رو به کاستی نهاد و سرانجام شاهان افشاریه، زندیه و قاجاریه با انتخاب شهرهای مشهد، شیراز و تهران عامل دیگری از بی‌رونقی و شکوه و منزلت این شهر مهم بودند.

همانگونه که مطرح شد اقدامات شاه سلطان حسین را می‌توان در دو دوره و دو بازه متفاوت مورد مطالعه قرار داد. در دوره اول شاه سلطان حسین شهرک فرح‌آباد را بنا نهاد و به نوعی باعث رشد و توسعه شهر اصفهان شد. همچنین، در داخل فضاهای دیگر شاهان صفوی همراه با خواجه‌گان دربار فعالیت‌های زیادی در احداث بناهای

مذهبی انجام داد که به نوعی پدیده وقف در تمام فضاهاى عصر مزبور نقش کلیدی داشت. به علاوه در اواخر این دوره با حمله افغان‌ها اصفهان دچار قحطی و تخریب‌های بسیاری شد که در ادامه به تفصیل به رشد و توسعه شهر، دلیل فضاهاى مذهبی متعدد در سطح شهر و اوضاع شهر در هنگام تسلط افغان‌ها خواهیم پرداخت.

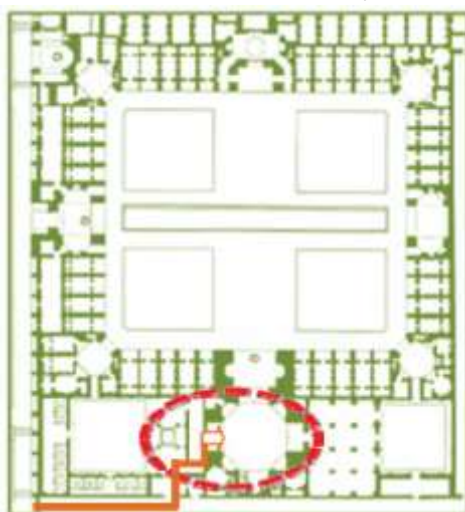
شاه سلطان حسین به احتمال زیاد به تبعیت از شاه عباس کبیر در ایجاد شهر فرح‌آباد ساری شمال ایران و یا به دلیل علاقه شخصی در دامنه کوه صفه — که در حال حاضر تفرجگاه مردم شهر اصفهان محسوب می‌شود — اقدام به بنا نهادن شهرک نوینادی با عنوان «فرح‌آباد» کرد. ایجاد شهر جدید در این قسمت از اصفهان آن روزگار بسیار مهندسی و حساب شده به‌شمار می‌آید. دامنه کوه صفه و قلّه آن به لحاظ نظامی دارای موقعیت بسیار استراتژیکی است.

شاه سلطان حسین علاقه وافری به علم و تعلیم و تربیت داشت و از این جهت سرآمد صفویان بود و یکی از حجره‌های مدرسه چهارباغ را به خود اختصاص داد و به‌طور منظم در جلسات بحث و نظر شرکت می‌کرد (سمیع‌آذر، ۱۳۷۶، ص. ۱۱۷). از مهم‌ترین تحولات در عهد صفوی، استقلال نسبی مدارس بود. سنت وقف روشی بود که مدارس می‌توانستند استقلال نسبی خود را از دربار حفظ کنند. برای تأمین هزینه‌های مدرسه، موقوفاتی بدان منضم می‌شد که از محل درآمد آن‌ها مخارج مدرسه و مستمری شاگردان عاید می‌شد. در نتیجه، پیش از تشکیل سازمان و اداره‌ای برای تعلیم و تربیت، مردم خود به ساخت و احداث مدرسه و مکتب می‌پرداختند و آن را وقف مسلمانان می‌کردند و شرایط مدرس، متولی، طلبه، کتب تدریس و نحوه دخل و خرج آن را مشخص و مدون می‌ساختند (حاجبی و آرژمند، ۱۳۹۰، ص. ۹۱). اوج رقابت میان واقفان در عهد صفوی و از جمله شاه سلطان حسین به قدری زیاد بود که در اصفهان آن روزگار برای موقوفات تازه، زمین بایر و محل قابل خرید وجود نداشت و خیران ناچار بودند در کاشان و سایر ولایات اطراف به جست‌وجوی زمین‌هایی برای وقف مساجد و مدارس بروند، به صورتی که هنوز بعضی از املاک مهم اطراف کاشان وقف مدرسه سلطانی (چهارباغ) هستند (سپینتا، ۱۳۴۶، ص. ۳۷). شاردن درباره احداث موقوفات برای مدارس نوشته است: «که اولین قدم معمولاً احداث کاروان‌سرا بود که خود درآمد

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

قابل توجهی را عاید می‌ساخت. سپس ساخت حمام، قهوه‌خانه، بازار و باغ نیز بدان افزون می‌گردید. در نهایت مدرسه‌ای برپا می‌گشت و از محل درآمدهای این موقوفات هزینه‌های آن تأمین می‌شد» (۱۳۴۹، ص. ۴۵). مجموعه چهارباغ و علیقلی‌آقا از نمونه‌های بارز موقوفات عصر شاه سلطان حسین بدین شکل بودند. همچنین، کمپفر (۱۳۶۳، ص. ۱۴۰) نیز به رقابت شاه، رجال و ثروتمندان کشور در ساختن تأسیسات عام‌المنفعه و اختصاص موقوفات و اداره آن‌ها اشاره می‌کند. به‌طور معمول، تمام جزئیات اداره مدرسه از انتصاب تولیت آن تا میزان حقوق طلاب و کارکنان و در مواردی حتی موضوعات درسی در وقف‌نامه‌ها ذکر می‌شد. بدین ترتیب سنت وقف باعث خودکفایی مالی و در نتیجه استقلال نسبی در مدارس می‌شد. همین امر سبب شد تا به رغم ضعف و انحطاط نسبی حکومت و دستگاه اداری جامعه در اواخر عصر صفوی و ادوار پس از آن، مدارس کماکان فعالیت آموزشی خود را ادامه دهند (حاجبی و آرژمند، ۱۳۹۰، صص. ۹۱-۹۲). به‌طور کلی وقف در شرایط خود بر استفاده عموم محلی از مکان‌ها به‌عنوان مسجد و اقامه نمازهای یومیه و خواندن «روضه الشهداء» در روزهای عاشورا و بیست و یکم ماه رمضان هر سال اشاره دارد و حتی محل اعتبار مالی آن نیز مشخص شده که این نیز تأکید مجددی بر کارکرد مذهبی - اجتماعی این نوع بناها در زمان خود است که بدین لحاظ به مدرسه جنبه‌های عمومی و مردمی داده است. از رونوشت تقسیم عایدات وقف‌نامه مدرسه چهارباغ می‌توان دید که برای برگزاری مراسم احیا در ماه رمضان (روز بیست و یکم ماه رمضان) و جشن‌هایی که بدان‌ها اشاره شده، در مدرسه برای عموم شیعیان مقرری در نظر گرفته شده است (نک: جدول ۱) (حاجبی و آرژمند، ۱۳۹۰، ص. ۹۶). می‌توان گفت کالبد بنای مدرسه چهارباغ کاملاً جوابگوی نیازهای فوق بود و به‌گونه‌ای نبود که با چندمنظوره شدن و کاربری‌های اضافه، آرامش فضای مدرسه مختل شود و یا درس و بحث طلاب علم با اشکال مواجه شود. بدین صورت که در مدرسه چهارباغ به دلیل ورودی مجزا در ضلع جنوب غربی مدرسه، دسترسی آسان به نمازخانه برای عموم ممکن می‌شد و فضاهای بهداشتی و وضوخانه نیز در نزدیکی نمازخانه ساخته شده بود تا کسانی که از بیرون بنا

برای اقامه نماز مراجعه می‌کنند، ناگزیر از رفتن به درون صحن و ایجاد اختلال در زندگی آرام طلاب نباشند (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱: موقعیت نمازخانه با کاربری عمومی در مدرسه چهارباغ (حاجبی و آرژمند، ۱۳۹۰، ص. ۹۸)

جدول ۱: چگونگی تقسیم درآمد موقوفات مدرسه چهارباغ (نظریان، ۱۳۸۴، ص. ۸۰)

میزان یا مبلغ	محل مصرف درآمد
حق التولیه متولی شرعی	یک دهم
صرف خیرات و مبرات مدرسه	۳۵۱ تومان و ۸۱۰۰ دینار روی هم ۱۰۹۷ ریال
برای افطار مستحقان در ماه رمضان در مدرسه	۲۹۶/۱ ریال
برگزاری مراسم احیای ماه رمضان برای ۶۰ نفر شیعه اثنی عشری	۶۰۰۰ دینار
در شب عید فطر برای افطار ۴۱ نفر در مدرسه	۴۱۰۰ دینار
خرید ظروف برای مراسم ماه رمضان	۵ ریال
روز ۲۱ ماه رمضان برای تعزیه امام	یک تومان و پل هزار دینار
صرف ماه رمضان هر سال	۸۱ تومان
پذیرایی اعیاد	۴۶ تومان
جشن روز تولد پیامبر و جشن عید غدیر	۲۸ تومان

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

جشن عید قربان	۳۰۱ ریال
تعزیه ایام مذکور	۳۴۱ ریال
تعزیه محرم در مدرسه	۳۰ تومان
خرج عصر روز عاشورا	۱۰۱ ریال
اربعین	۳۰ تومان
ضروریات و خدمات مدرسه (کارکنان و عماله)	۲۴۲۱ ریال
حق التلاوه ۱۴ نفر قاری	۲۸۰۰ دینار
صرف ضروریات مسجد	۴۴۱ ریال
هزینه روشنایی مسجد و مدرسه	۲۹ ریال
تعمیرات و فرش مسجد و مدرسه	۸ تومان
حقوق مدرسه	۵۰ تومان تبریزی
جمع حقوق بقیه کارکنان (خدمه، کتابدار، مؤذن و جز اینها)	۱۹۷ تومان
در صورت اضافه آمدن درآمد: صرف عتبات و حرمین شریفین	۱۲۰۰۰ دینار تبریزیش

با نگاهی به وقفنامه‌ها می‌توان گفت فضا و فعالیت مدرسه‌ها از زندگی اجتماعی و مذهبی جدا و منفک نبود، بلکه در روزهای خاص مذهبی برای انجام مراسم عمومی به روی همگان باز می‌شد و در برخی از مدارس اوقات خاصی برای وعظ همگان اختصاص می‌یافت. این عملکرد در کنار دو نکته قبلی (عبادی - آموزشی) اهمیت محوری مدرسه را به‌منزله بنای چندمنظوره در بافت شهری خاطر نشان می‌سازد. در حالی که امروزه، ارتباط میان مدرسه و محیط اجتماعی از نکته‌های مورد توجه است. به‌طور خلاصه، می‌توان گفت قائل شدن عملکردهای عمومی برای این مدارس و تأکید بر این امر در وقفنامه‌ها، باعث تداوم ارتباط آن‌ها با جامعه و پایداری هر چه بیشتر آن‌ها خواهد شد. از نکته‌های مورد توجه دیگر در وقفنامه‌های مدارس، این است که از درآمد موقوفات، نخست مقداری را که مربوط به حفاظت و نگهداری اصل وقف می‌شد، کنار می‌گذاشتند و سپس حقوق هر یک از افراد را بر حسب متن وقفنامه یا عرف جاری می‌پرداختند، مانند آنچه در وقفنامه مدرسه کاسه‌گران آمده است

(سلطانی‌زاده، ۱۳۶۴، ص. ۳۹۸). این امر باعث می‌شد مجموعه‌هایی مانند کاروان‌سرا و بازار که عایدات آن‌ها صرف موقوفه می‌شدند در کنار موقوفه (مدرسه) قرار گیرند، و به‌صورت مستقل پایدار بمانند و سال‌ها موقوفه خود را حفظ کنند؛ مانند مجموعه چهارباغ که هم‌اکنون نیز با همان کاربری اولیه به تربیت طلاب می‌پردازد.

مجموعه وقفی چهارباغ در شرق خیابانی به همین نام واقع شده، و در اواخر صفوی در عهد حکومت شاه سلطان حسین (۱۱۳۵-۱۱۰۵ق) ایجاد شده است. در شمال مدرسه بازارچه‌ای بلند یا شاهی و در شرق آن کاروان‌سرای فتحیه وجود دارد که مادر شاه سلطان حسین آن‌ها را وقف مدرسه کرده بود. به‌علاوه عایدات دو بنای مزبور با مزرعه باغ ملک در چهارمحال بختیاری و احمدآباد کاشان خرج بازسازی مدرسه، تأسیسات، امور مربوط به طلاب مدرسان و دیگر امکانات خدماتی مانند؛ مطبخ، کتابخانه و خدام می‌شد (سپنتا، ۱۳۴۶، ص. ۱۵۰). امکانات مدرسه حاصل از عواید آن در سطحی بالا قرار داشته، به گونه‌ای که نوشته‌اند؛ «این مدرسه را تنعم بسیار بوده و از جهت مادی هیچ‌گونه مشکلی نداشته‌اند، به طوری که آشپزخانه مدرسه از جهت تأمین مایحتاج خوراک طلاب و مدرسان در زمان شاه صفوی همواره برقرار بوده است (جابری انصاری، ۱۳۷۸، ص. ۱۳۸). به‌علاوه مدرسه چهارباغ به‌دلیل عایدات و پشتوانه‌های زیاد حاصل از رقابت دارای کتابخانه باارزشی بوده که نه‌تنها به طلاب مدرسه، بلکه به دیگر شیعیان غیرساکن آن مدرسه که محتاج به آن‌ها بودند، بعد از تجویز استاد به امانت داده می‌شد. در وقف‌نامه کتب مدرسه ذکر شده است که این کتاب‌ها وقف بر شیعیان اثنی‌عشری است و روش استفاده از آن هم بدین صورت است که باید همیشه در ضبط کتابداری باشد و با تجویز مدرس، کتاب را بگیرند و به قدر احتیاج آن را نزد خود نگه دارند. اگر کسی طلبه نباشد، ولی کتاب نیاز داشته باشد، باز باید مدرس مدرسه اجازه دهد (مختاری، ۱۳۷۵، ص. ۷۴). آنچه قابل تأمل است امکان امانت کتاب به افراد دیگر در وقف‌نامه مدرسه چهارباغ است که در نتیجه آن مدرسه با ارائه خدمات عمومی نوعی پیوند مستحکم با جامعه برقرار کرده است. همچنین، بررسی مدارس نشان می‌دهد که میزان رقابت و پشتوانه مالی مدارس بر ابعاد، پلان، مصالح، ظرفیت اسکان طلاب، تزئینات، و ... تأثیر گذاشته است. به‌طوری که مدرسه

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

چهارباغ با ابعاد ۹۰×۹۵ متر که با حمایت مالی افراد ثروتمند بنا شده است با ابعادی بزرگ با نقشه مفصل و تزیینات پرهزینه بنا و از نظر شیوه ساختمان، با دیگر مدارس هم‌زمان خود قابل مقایسه نیست (حاجبی و آرژمند، ۱۳۹۰، ص. ۹۹).

پدیده وقف که سبب بنا نهادن بناهای مذهبی مانند مدارس و مساجد شده از دو عامل دین‌داری شخص شاه سلطان حسین و حضور پررنگ خواجه‌گان دربار نشئت گرفته است. دین‌داری و توجه شاه سلطان حسین به آموزش نشان می‌دهد که وی توجه ویژه‌ای به تعلیم و تربیت در سطح جامعه اصفهان و کشور ایران داشتند. البته، احداث متعدد مدارس در دوره صفویه بیشتر جنبه مذهبی داشت؛ چرا که اصول و مبانی تشیع در برابر اصول و مبانی تسنن عثمانیان ضعیف بود و در نتیجه شاهان صفویه و از جمله شاه عباس اول روحانیان متنفذی مانند شیخ لطف‌الله را از کشور لبنان کوچاند و در اصفهان اسکان داد.

علاوه بر توجه شاه سلطان حسین و خواجه‌گان دربار به پدیده وقف و تأثیر آن در احداث فضاهای مذهبی و عام‌المنفعه، شخص شاه در تعمیر، مرمت و بازسازی بناهای ادوار گذشته اصفهان و عتبات عالیات نیز نقش مهمی بر عهده داشته است. براساس منابع مکتوب و داده‌های باستان‌شناسی از جمله کتیبه‌ها در مجموع در دوره پادشاهی شاه سلطان حسین بناهای شامل امامزاده اسماعیل، درب امام و احمد، مسجد مصری، کاخ چهلستون و باغ سعادت‌آباد مورد مرمت، بازسازی، تعمیر و در واقع افزوده‌های به آن‌ها از جمله باغ سعادت‌آباد اضافه شد.

شاه سلطان حسین به سبب علاقه شدیدی که به امور مذهبی داشت، در تعمیر، مرمت و کمک مالی به بناهای عتبات عالیات هم نقش مهمی داشت. براساس کتاب *زُبده التواریخ* اثر محمد محسن مستوفی شاه اقداماتی شامل ضریح فولاد روضه کاظمین^(ع)، تعمیر آستانه کاظمین^(ع)، تعمیر روضه مقدسه کربلای معلی، شمشادی خاتم‌بندی عتبات عالیات، تعمیر آستانه مقدسه مشهد مقدس، عمارت امامزاده حوالی سبزواری، چهار عدد شمع‌دان نقره برای روضه مقدسه رضویه، قنات محراب خان و ابراهیم‌آباد، وقف کردن سر طوق مرصع بالای ضریح مطهر، رباط خیرآباد دو منزلی اصفهان، غسلخانه سرسنگ مشهد مقدس و ... انجام داد (مستوفی، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۸).

تمام موارد فوق در ارتباط با اقدامات شاه نشان می‌دهد که وی نیز مانند اسلاف خود نگاه ویژه‌ای به عتبات عالیات داشته است.

نتیجه

هدف از این پژوهش - که دستاوردهای آن در نوشتار حاضر ارائه شده - آن بود تا «بررسی توسعه حیات شهری اصفهان در دوره شاه سلطان حسین صفوی و تأثیرات سنت وقف بر آن» را روشن سازد. بدین منظور پرسش‌هایی مطرح شد که اینک با اتکا به نتیجه تحقیقات میدانی و بهره‌گیری از داده‌های باستان‌شناسی و منابع مکتوب می‌توان به آن‌ها پاسخ گفت و فرضیات را مورد ارزیابی قرار داد. پرسش اول در ارتباط با پیشرفت شهرسازی و معماری در دوران شاه سلطان حسین بود که با توجه به منابع نوشتاری و داده‌های باستان‌شناسی به این نتیجه رسیدیم که هر چند در اواخر دوران صفوی مانند دوران شاه عباس اول بر آبادانی و شکوه اصفهان افزوده نشد، اما نمی‌توان آثار و ابنیه‌ای را که در دوره اندک سلطنت شاه سلطان حسین بنا شدند، نادیده گرفت. در این دوره همانند دوره شاه عباس اول شهرسازان صفویه اقدام به بنا نهادن شهری جدید با عنوان فرح‌آباد کردند که در ارتباط با پدیده شهرسازی به دلیل ارتباط با اصفهان قدیم و بافت شهری دیگر شاهان صفوی و همچنین به دلیل در خود قرار دادن افزایش جمعیت اصفهان آن روزگار در نوع خود بی‌نظیر است. در نتیجه، در این دوره در شهر اصفهان مدارس، مساجد، حمام، کاروان‌سرا، مرمت و تعمیراتی در بناهای قبل از دوره شاه سلطان حسین صورت گرفت، که در نوع خود بی‌نظیرند. برای مثال؛ «از نظر تناسب معماری و زیبایی طرح کاشی‌کاری، گنبد مدرسه چهارباغ بعد از گنبد مسجد شیخ لطف‌الله قرار دارد، ولی درب مجلل آن که با طلا و نقره تزیین شده است از لحاظ زرگری، طلاکاری، طراحی و قلم‌زنی در نظر استادان بزرگ این فن از شاهکارهای صنایع ظریفه محسوب می‌شود و نظیر ندارد» (هنرفر، ۱۳۵۰، ص. ۷۹)

پرسش دوم در پی آن بود تا دوره شاه سلطان حسین را به سبب تعدد وقفیات، عصر وقف می‌نامند و اینکه، این وقفیات شامل ساخت‌وسازهای مانند؛ مدرسه، کاروان‌سرا، بازار، حمام و ... بوده و به بهترین شکل ممکن در مدارس خود را نشان داده است،

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

روشن سازد. در نتیجه پژوهش معلوم شد که در دوره شاه سلطان حسین، رونق موقوفات به شکوفایی فراوانی انجامید و بخش اعظم این موقوفات درآمد سرشار داشتند و همین امر سبب شکوفایی ساختار آموزشی و علمی دینی آن عصر شد. سنت وقف روشی بود که مدارس از طریق آن می‌توانستند استقلال نسبی خود را از دربار حفظ کنند. تأمین هزینه‌های مدرسه از محل درآمد رقبات متصل به موقوفه باعث می‌شد پیش از تشکیل سازمان و اداره‌ای برای تعلیم و تربیت، مردم خود به ساخت و احداث مدرسه و مکتب بپردازند. با این کار بر مردم‌واری بناها تأکید می‌شد که این خود باعث پایداری بیشتر بناها در طول زمان می‌شد. در مدارس عصر شاه سلطان حسین مدرسان و طلاب با توجه به مقدار موقوفات، رفاه و آسایش داشتند و این امر به گسترش فعالیت‌های علمی و امور فرهنگی کمک بسیاری کرده است، طوری که به گفته کمپفر حقوق مدرس کاملاً مکفی و سالانه در روز مقرر و بدون کم و کاست پرداخت می‌شد. رفاه و آسایش در مدارس درجه یک که وقفیات بیشتری داشتند درباره دانش‌پژوهان و طلاب نیز مصداق می‌یافت. همچنین، در وقف‌نامه‌ها، شرایط مدرس، متولی، طلبه و کتب مورد تدریس و نحوه دخل و خرج آن را مشخص و مدون می‌کردند. در واقع، وقف‌نامه‌ها مشابه اساس‌نامه‌ای بودند که با قرار دادن شروطی، به تشویق دانشجویان مستعد می‌پرداختند. در وقف‌نامه مبالغی نیز برای تهیه و استنساخ کتاب برای مدرس، احداث کتابخانه، تعمیر و حفظ کتابخانه در نظر می‌گرفتند. این امکانات در مدارس که وقفیات بیشتری داشتند نیز محسوس‌تر بوده است، به طوری که مدرسه چهارباغ به دلیل همین پشتوانه‌ها، کتابخانه مجهزی داشت که نه تنها به طلاب مدارس، بلکه به دیگر شیعیان غیرساکن آن مدرسه که محتاج به آن‌ها باشند، بعد از تجویز استاد، به امانت داده می‌شد. با بررسی وقف‌نامه‌ها مشاهده می‌شود که در آن‌ها بر پیوند زندگی اجتماعی و مذهبی در مدارس تأکید می‌شود. بدین صورت که اشاره شده که مدارس باید در روزهای خاص مذهبی برای انجام مراسم عمومی به روی همگان باز شود و در برخی از مدارس، اوقات خاصی برای وعظ همگان اختصاص بیابد. این عملکرد در کنار کاربری‌های عبادی و آموزشی مدارس، اهمیت محوری مدرسه را به منزله بنای چندمنظوره در بافت شهری یادآور می‌شود. این چیزی است که باعث

ارتباط مستحکم بین مدرسه و اجتماع می‌شود. بارزترین نکته در ارتباط با وقف این نوع فضاها این است که وسعت و قیامت نه تنها باعث تأمین منابع مالی برای ترمیم و تعمیر این مؤسسات آموزشی می‌شده، بلکه بقا تداوم و توسعه آن را نیز دربر داشته است. تا جایی که از درآمد موقوفات، نخست مقداری را که مربوط به حفاظت و نگهداری اصل وقف می‌شد، کنار می‌گذاشتند و سپس حقوق هر یک از افراد را بر حسب متن وقف‌نامه یا عرف جاری می‌پرداختند. در مجموع، می‌توان گفت که حفاظت از بناهای وقفی دادن کاربری به بناست تا موجب احیا و پویایی بنا در طول زمان باشد. دقت در وقف‌نامه‌ها نشان می‌دهد که واقفان با تخصیص عایدات رقبات به حفاظت از بنا و همچنین با در نظر گرفتن شروطی مبنی بر عدم تغییر کاربری بنا در زمان مقرر، به این امر کمک فراوانی می‌کردند و بدین گونه آن را همواره زنده نگاه می‌داشتند. در این میان مجموعه‌هایی مانند چهارباغ که رقبات آن در کنار موقوفه (مدرسه) واقع شده است می‌تواند به صورت مستقل پایدار بماند و سال‌ها موقوفه خود را حفظ کند و تاکنون نیز با همان کاربری اولیه به تربیت طلاب پردازد. الگوی مدرسه چهارباغ بعدها بر معماری مدارس قاجاریه در مدرسه صدر بازار اصفهان و سپهسالار تهران تأثیر گذاشته است.

منابع

آصف، م. ه. (۱۳۵۲). *رستم‌التواریخ*. به اهتمام م. مشیری. تهران: طهوری.
آقاداتی، م.، زکریایی کرمانی، ا.، و خواجه احمد عطاری، ع. ر. (۱۳۹۷). گونه‌شناسی کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ اصفهان با تأکید بر ویژگی‌های ساختاری. *پژوهش هنر*، ۱۵، ۷۱-۸۵.

آکرم، ف. (۱۳۸۷). *شاهکارهای هنری ایران*. ترجمه پ. خانلری. تهران: علمی و فرهنگی.
اردلان، ن. (۱۳۹۰). *حس وحدت: سنت تصوف در معماری ایرانی*. ترجمه و. جلیلی. با همکاری ا. طایفه. تهران: مؤسسه علم و معمار.
اصفهانی، م. م. (۱۳۶۸). *نصف جهان فی تعریف الاصفهان*. به کوشش م. ستوده. تهران: امیرکبیر.

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

- افضل‌الملک، م.غ. (۱۳۷۹). *سفرنامه اصفهان*. به کوشش ن. افشارفر. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات کتابخانه موزه و مرکز اسناد شورای اسلامی. اوبن، ژ. (۱۳۵۷). *گزارس سفیر پرتغال در دربار شاه سلطان حسین صفوی*. ترجمه پ. حکمت. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بلر، ش.، و ام‌بلوم، ج. (۱۳۸۱). *هنر و معماری اسلامی ایران*. ترجمه ا. اشراقی. تهران: سروش. پاشا اجلائی، ا. (۱۳۷۳). *اشارات تاریخی شهر اصفهان در دیوان میرزامحسن تأثیر تبریزی شاعر معاصر شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی*. *مجله زبان و ادب فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، ۱۵۳ و ۱۵۴، ۱-۱۴.
- پوپ، آ.، و اکرم، ف. (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*. ویرایش س. پرهام. تهران: علمی و فرهنگی.
- پورنادری، ح. (۱۳۹۰). *واکاری رمز نهفته در سردر مسجد علی‌قلی آقا. نامه معماری و شهرسازی دانشگاه هنر*، ۶، ۱۵۵-۱۷۱.
- پونترمولی، ا. (۱۳۷۹). *درس‌های صفوی*. اثر، ۳۱-۴۳.
- پیرنیا، م.ک. (۱۳۸۷). *سبک‌شناسی معماری ایرانی*. تدوین و گردآوری غ. معماریان. تهران: سروش دانش.
- پیرنیا، م.ک. (۱۳۸۶). *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تهران: سروش دانش.
- جابری انصاری، م.ج. (۱۳۲۱). *تاریخ اصفهان و ری*. تهران: عمادزاده.
- جملی، ک. (۱۳۴۸). *سفرنامه*. ترجمه ع. نخجوانی و ع. کاررنگ. تبریز: انتشارات فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- حاجبی، ب.، و ارژمند، م. (۱۳۹۰). *تأثیرات وقف بر پایداری مدارس صفوی*. *معماری و شهرسازی*، ۶، ۸۹-۱۰۲.
- حاجی‌قاسمی، ک. (۱۳۸۳). *حمام‌ها*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی. ج ۱۸ از گنجنامه حسینی، ا. (۱۳۸۳). *آثار و ابنیه اصفهان در دوران شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق)*. *فرهنگ اصفهان*، ۲۹ و ۳۰، ۵۴-۵۸.
- حسینی، آ.، و ارژمند، م. (۱۳۹۲). *مطالعه تطبیقی معماری کاروان‌سراهای برون‌شهری و شهری ناحیه اصفهان در دوره صفویه (مطالعه موردی: کاروان‌سراهای مهیار و مادرشاه)*. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱۲، ۴۵-۵۷.

خواجه احمد عطاری، ع.، آقاداتی، م.، و تقوی‌نژاد، ب. (۱۳۹۷). تطبیق و تحلیل ساختار معماری و تزئینات دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا. پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱، ۱۷-۳۶.

دبیرسیاقی، م. (۱۳۶۹). *تذکره الملوک*. تهران: امیرکبیر.

دری افندی، ا. (۱۳۴۸). *گزارشات سفارت*. به‌کوشش ط. شهاب. بی‌جا.

دیولافوا، م. (۱۳۶۱). *سفرنامه*. تهران: فره‌وشی.

رفیعی مهرآبادی، ا. (۱۳۵۲). *آثار ملی اصفهان*. تهران: انجمن آثار ملی.

سایکس، س. (۱۳۷۰). *تاریخ ایران*. ترجمه م.ت. فخرداعی. تهران: دنیای کتاب.

سپنتا، ع. (۱۳۴۶). *تاریخچه اوقاف اصفهان*. اصفهان: انتشارات اداره کل اوقاف اصفهان.

سمیع‌آذر، ع. (۱۳۷۶). *تاریخ تحولات مدارس در ایران*. تهران: نوسازی مدارس.

سیرو، م. (۱۳۶۲). *کاروان‌سراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها*. ترجمه ع. بهنام.

تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

سیوری، ر. (۱۳۶۶). *ایران عصر صفوی*. ترجمه ک. عزیزی. تهران: نشر مرکز.

سیوری، ر. (۱۳۷۲). *ایران عصر صفوی*. ترجمه ک. عزیزی. تهران: نشر مرکز.

سیوری، ر. (۱۳۸۵). *ایران عصر صفوی*. ترجمه ک. عزیزی. تهران: نشر مرکز.

شادانفر، م.، و موسی‌تبار، ن. (۱۳۹۳). *بررسی تزئینات آهکبری در حمام‌های شاخص دوره*

صفویه، زندیه و قاجار. جلوه هنر، ۱۲، ۶۳-۷۸.

شاردن، ژ. (۱۳۴۵). *سیاحتنامه شاردن (اصفهان، طب و هنرهای زیبای ایرانیان)*. ترجمه م.

عباسی. تهران: امیرکبیر.

شاردن، ژ. (۱۳۷۴). *سفرنامه شاردن*. ترجمه ا. یغمایی. تهران: توس.

شفقی، س. (۱۳۷۹). *اصول شهرسازی اصفهان عصر صفوی*. فرهنگ اصفهان، ۱۵، ۳۵-۵۱.

شفقی، س. (۱۳۸۱). *جغرافیای اصفهان*. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.

ضیاتیوانا، م.ح. (۱۳۷۴). *موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی (پروفسور اکارت اهلرز)*. وقف

میراث جاوید، ۱۰-۲۳

طبسی، م. (۱۳۸۱). *بازخوانی وقف‌نامه و بررسی کالبدی مرکز محله علیقلی آقا*. صغه، ۳۵،

۹۳-۱۲۱.

عطاریان، ک.، مؤمنی، ک.، و مسعودی، ز. (۱۳۹۴). *بررسی تناسبات حیاط مساجد دوره صفویه*

اصفهان. مطالعات تطبیقی هنر، ۱۰، ۶۷-۸۰.

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

- فلور، و. (۱۳۶۵). *برافتادن صفویان برآمدن محمود افغان*. ترجمه ا. سری. تهران: توس.
- کروسنسکی، ت. (۱۳۶۳). *سفرنامه*. ترجمه ع. دنبلی. تهران: توس.
- کست، پ. (۱۳۹۰). *بناهای دوره اسلامی ایران (از آغاز تا ۱۲۱۸ ش)*. ترجمه آ. مهرتاش. مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن. تهران: پژوهشکده هنر.
- کمپفر، ا. (۱۳۶۳). *سفرنامه کمپفر به ایران*. ترجمه ک. جهانداری. تهران: خوارزمی.
- کیانی، م.ی. (۱۳۸۶). *معماری ایران دوره اسلامی*. تهران: سمت.
- کیانی، م.ی. (۱۳۹۳). *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*. تهران: سمت.
- گیلانتر، پ. (۱۳۷۱). *سقوط اصفهان*. ترجمه م. مهریار. اصفهان: گل‌ها.
- لاکهارت، ل. (۱۳۴۴). *انقراض سلسله صفویه*. ترجمه ا. دولتشاهی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- لوتی، پ. (۱۳۷۱). *سفرنامه به سوی اصفهان*. ترجمه ب. کتابی. تهران: اقبال.
- مختاری، ر. (۱۳۷۵). *دو وقفنامه کتاب از عهد صفوی*. تهران: میراث جاویدان.
- مرعشی صفوی، م.م. (۱۳۶۲). *مجمع‌التواریخ*. به اهتمام ع. اقبال. تهران: طهوری.
- مستوفی، م.م. (۱۳۷۵). *زبده‌التواریخ*. به کوشش ب. گودرزی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- موریه، ج. (۱۳۵۴). *حاجی بابای اصفهانی*. ترجمه روحی با مقدمه ا. افشار. به کوشش ی. رحیم‌لو. تبریز: حقیقت.
- موسوی فریدنی، م.ع. (۱۳۷۸). *اصفهان از نگاهی دیگر*. اصفهان: نقش خورشید.
- مومنی، م. (۱۳۶۵). *جایگاه وقف و وقف‌نامه در ساختارشناسی فرهنگی، اجتماعی و کالبدی شهرها و روستاهای ایران*. مورد: جغرافیای تاریخی شهرستان تفت در استان یزد. *مجموعه مقالات سمینار جغرافی، ۳، مشهد*.
- نصر، س.ح. (۱۳۵۹). *علم و تمدن در اسلام*. ترجمه ا. آرام. تهران: خوارزمی.
- نظریان، ج. (۱۳۸۴). *نظام آموزشی عصر شاه سلطان حسین صفوی: مطالعه موردی مدرسه سلطانی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ولینسکی، (۱۳۵۶). *سفرنامه*. ترجمه ا. دولتشاهی. تهران: سخن.
- هنرفر، ل. (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. اصفهان: ثقفی.
- هنوی، ج. (۱۳۶۷). *هجوم افغان و زوال دولت صفوی*. ترجمه ا. دولتشاهی. تهران: یزدان.

Urban revitalization development in Isfahan under Sultan Hussain rule in Safavid dynasty and the impacts of endowment tradition on it.

Ali Zareie^{1*}, Saman Farzin², Zhaleh Kamalizad³, Atiyeh Jouveyreh⁴

Received: 15/09/2020

Accepted: 29/01/2021

Abstract

Isfahan is one of the most prominent cities in Iran's central plateau for centuries and during the rule of Al-Buyih, Seljuqyan and Safavid, Iran was the capital and center of Iran. Isfahan's special position in the Center of Iran and its connection with other parts of the interior and exits and the flow of the Zayandeh-e Rood River as the most important natural disorder made it possible for Isfahan, Stay up to date with the most ancient days of human habitation and the attention of different governments. The appropriate environmental and natural, historical, communicational, military, commercial and economical substrates have been the factors of the evolution and dynamics of the city of Isfahan from the past. King Abbas tried to compete with the Ottoman government in a military, economic, religious and especially architecture and urban environment in the development of Isfahan and bestowed it. Growth and development of Isfahan city at the time continued the successors of Shah Abbas-Kabir until Shah Sultan Hussein's time. Considering that most scholars and writers of Shah Sultan Hussein have been considered as the main cause of the collapse of the Safavid dynasty. Consequently, in connection with the architecture and urbanization of Isfahan, his covenant has not been studied comprehensively. The purpose of the present paper is "The study of the development of urban life of Isfahan during the era of Shah Sultan Hussein Safavi and the effects of the endowment tradition on it." In this way, we try to answer these questions; what has progressed in urban planning and architecture during Shah Sultan

-
1. Assistant Professor, Department of Archeology, University of Birjand, Birjand, Iran
(Corresponding author). E-mail: azareie@birjand.ac.ir.
 2. Assistant Professor, Department of Archeology, University of Birjand, Birjand, Iran.
 3. Assistant Professor, Department of Archeology, University of Shahr-i-kord, Shahr-i-kord, Iran.
 4. M.A, Department of Archeology, University of Birjand, Birjand, Iran.

توسعه حیات شهری اصفهان در زارعی و همکاران

Hussein Safavid? How did the devotees influence urban construction during the era of Shah Sultan Hussein Safavi? As a result of this study, which was carried out using library and field method, which was the era of Shah Sultan Hussein in the field of architecture and urban development of the dynamic era, and during this period, the city of Isfahan, as the era of King Shah Abbas grew and even the iconic buildings such as the Chaharbagh School were created that equal the best examples of the King Shah Abbas age.

Keywords: Urban development; Safavi era; City Esfahan; shah sultan hosein safavi; waqf.

